

UJVÁRY GÁBOR

(1960) történész, Budapest

KULTÚRFÖLÉNY ÉS NEONACIONALIZMUS

Klebelsberg Kuno és Tormay Cécile kapcsolata

Klebelsberg Kuno és Tormay Cécile a két világháború közötti magyar szellemi élet meghatározó személyiségei voltak. Klebelsberg elsősorban vallás- és közoktatásügyi miniszterként (1922–1931) és a Magyar Történelmi Társulat elnökéként (1917–1932), Tormay Cécile pedig a korszak rendkívül népszerű, a keresztény-nemzeti középosztály ideológiáját is komolyan befolyásoló írónőként. Kortársak voltak: mindketten 1875-ben születtek és hasonló társadalmi közegekből, a felső középosztályból származtak. Tormay ősei budai patrícius polgárok, Klebelsbergé tiroli eredetű, érdemeikért főnemesi rangra emelt, ám nem különösebben gazdag katonák voltak. Bár Klebelsberg az anyai ágon tősgyökeres dunántúli magyar köznemesi famíliából érkezett, mindketten kötődtek a hazai németiséghez – Szabó Dezső csipkelődéseit is kiváltva ezáltal. Cécile édesapja, Tormay Béla az Állatorvosi Akadémia igazgatója, a rendszeres magyar állattenyésztés egyik elindítója volt, és széles körű szakirodalmi tevékenységet fejtett ki. Klebelsberg viszont alig múlt másfél esztendő, amikor félárvaságra jutott: apja halála után édesanyja családja polgári környezetben nevelte Székesfehérvárott.¹

Nem tudjuk, hogy Tormay és Klebelsberg mikor is került közvetlen kapcsolatba egymással. Hankiss Jánostól értesülünk, hogy az 1910-es években a Kőfaragó utcában, Tormay szerdai fogadónapjain

gyakori vendég volt Klebelsberg felesége, Botka Sarolta is.² Nyilvánvaló, hogy ekkoriban már személyesen is ismerték és becsülték egymást. Ahogy az is bizonyos, hogy a Monarchia összeomlása és az 1918–1919-es forradalmak fordulópontot jelentettek életükben. Kicszított a talaj a lábuk alól. Addigi töretlen fejlődésbe vetett hitük elvesztését, a hosszú életűnek gondolt társadalmi formák és szokások eltűnését okozták számukra az egymást gyorsan követő rendszerváltások.

Klebelsberg 1917-ben Tisza István miniszterelnök politikai államtitkára volt, s élete végéig politikai példaképe maradt Tisza. Tormay Bujdosó könyvének pedig Tisza az egyik központi személyisége. Szinte mitikussá növelt alakja a forradalmak előtti világot, a régi Magyarországot és annak területi integritását testesítette meg, meggyilkolása a rend megszűntét, a felbomlás kezdetét jelképezte, a saját romlásába rohanó ország jelképévé vált. „Tisza István halott! Milyen rettenetes üresség támad ettől a három szótól. Nincs többé! És nincs többé, aki Magyarországon minden súlyt visel, akit mindenért okolnak, aki mindenért felelős. [...] Erényeiben és hibáiban fájának volt a fia. Hű és istenfélő volt, becsületes, hiszékeny és dacos, büszke, bátor és megvádolt és magányos, mint a régi Magyarország. Gondolataimban rejtélyesen kezdett összekapcsolódni a két fogalom. Olyan ellenállhatatlanul kapcsolódott, hogy szinte egynek éreztem, és nem bírtam egymástól különválasztani.

Megölték!

Sokan lesznek, akik nem fogják e szót megérteni. De azért Tisza István ma mégis kiterítve fekszik, minden magyar házban véges-végig az országon, minden házban, minden tanyán, minden kunyhóban, ott is, ahol nem tudják, ott is, ahol nevetnek.”³

Szintén a Bujdosó könyv rögzíti 1919 eleji találkozásukat. Tormay az 1918 novemberében létrehozott Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége (MANSz) megerősítésén fáradozott, amikor 1919. január 5-én a konzervatív erők nemzeti alapon történő összefogását szervezték Zsembery István országgyűlési képviselő lakásán, ahol Bethlen István későbbi miniszterelnök és mások mellett Klebelsberg is megjelent,

és „várakozón ült egy karosszékekben, melle felett összetámasztotta két kezét és simára beretvált, feszült arca belehallgatódzott a tompított sokhangú beszédbe.” Ő „olvasta az alakulandó új párt felhívását. Szép és fájdalmas riadó volt! A párt programjáról azt mondta, csak keret a területi épség, a nemzeti gondolat és a keresztény világnézet határain belül.” A hozzászólások után már úgy tűnt, elsimították az addigi ellentéteket. „Bethlen és Klebelsberg elfogadtak minden javaslatot, a régi nagy pártok képviselői közt úgy látszott, mintha már meg is lenne az egység.

Összenéztünk Zichy Rafaelnéval, amiben reménykedtünk, a hazaszerető politikusok hát mégis egyesülnek. A rettentő pusztulásban legyőzik magukban a régi harcok keserűségeit, az atavikus pártoskodást, amely mint egy átok Magyarországot mai rettenetes katasztrófájába sodorta. Hát mégis! Nagyok és magyarok tudnak lenni...” Végül mégsem így történt, hiszen néhányan megint csak fontosabbnak tartották saját pártérdekeiket, mint az együttműködést, és Tormay emlékezése szerint: „Az értekezlet elhatározta, hogy legközelebb fog határozni és leverten szétoszlott.”⁴

Bár sokan bizonyították a Bujdosó könyv részben fikciós jellegét, Tormay Cécile ez esetben valószínűleg hüen adta vissza a történeteket.⁵ Tudjuk ugyanis, hogy ő és Klebelsberg is ekkoriban kezdett aktívan politizálni, s mindketten a régi politikai gárda, a konzervatív nemzeti erők egységét igyekeztek szolgálni, hogy azok a közelgő, 1919 áprilisára tervezett választásokon minél sikeresebben szerepeljenek. Tormay az asszonyok, Klebelsberg a korábbi politikusok egységfrontba tömörítése érdekében dolgozott. Törekvéseik azonban részben a belső ellentétek, részben pedig a politikai viszonyok változása, így a választások elmaradása és a kommunista hatalomátvétel következtében meghiúsultak. Azt hitték és vallották, hogy igaz ügy szolgálatába álltak, a magyarság fennmaradása érdekében cselekednek. Így vált az írónból és a korábban inkább csak szakigazgatási kérdésekkel foglalkozó főhivatalnokból az 1918-as őszirózsás forradalom hatására politikus. És ezért gondolták a későbbiekben is: a forradalmak kora a magyar történelemnek nem szerves része.

Az ellenforradalom kezdeti – még kilengésekkel teli és erőszakos – szakaszában inkább Tormay, később – már a konszolidáció idején – főleg Klebelsberg játszott kulcsszerepet. Részben a korábbi énjüket is feladták, hiszen Tormay 1919–1920 körül, illetve a viszonyok normalizálódása után is rengeteget foglalkozott a politikával, Klebelsberg pedig miniszterként vált – akarva, nem akarva – vérbeli politikussá. Még akkor is, ha a szigorú szakmaiságát többnyire meg tudta őrizni.

Tormay 1919. november 16-án a magyar asszonyok nevében a Parlament előtt üdvözölte a fővárosba a Nemzeti Hadsereg élén bevonuló Horthy Miklóst, majd utána a MANSz elnökeként lázasan szervezte annak különböző szociális, gyermekvédelmi és propaganda-akcióit. Hogy később milyen tudatosan építette saját emlékezetét, arra jó példa, hogy 1928-ban Hóman Bálintnak, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatójának – a Bujdosó könyv kétkötetes amerikai és a Régi ház angol és finn kiadása mellett – 1919. november 16-i beszédének szövegét is elküldte, megjegyezve: „És mivel korunk történelmének egy pillanatába beleszólt az én szavam is, elküldöm annak a beszédemnek a kéziratát, mellyel Horthy Miklóst, a fővezért és a Nemzeti Hadsereget 1919. november 16-án a Parlament előtt köszöntöttem, mikor a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége küldötteként átadtam a magyar asszonyok zászlóját.

A beszéd első fogalmazványa elveszett. Utóbb írtam le magamnak emlékül. Most átadom Magának, hogy megőriztesse, s a beszéd tovább beszéljen majd még akkor is, mikor feledékeny fajom már mindent elfelejtett.”⁶

Klebelsberg ugyan 1920-ban nemzetgyűlési képviselő lett, de 1921 decemberéig, belügyminiszterré történt kinevezéséig csak visszahúzódóan politizált. Igazán aktívvá pedig csak akkor vált, amikor 1922 júniusában vallás- és közoktatásügyi miniszter lett.

Sokat idézett 1921. július 23-i, Szekfűhöz írott levelében a Magyar Történelmi Társulat elnöki levélpapírján szólt először arról a tervről, amely a későbbiekben a leginkább Tormayhoz kötötte: „Én a magyar történelmi nemzetségeket most szervezem, hogy a nemzeti katasztrófa

után az ország szellemi felépítéséből vegyék ki részüket. Esterházy Mária hercegnő »Budavári Tudományos Társasága« a feltörő fiatal tehetségek első könyvének kiadására e téren csak az első, de nem az egyetlen lépés volt. Most Zichy Edina grófnéval szépirodalmi és kritikai revüt alapítunk, hogy felvegyük a harcot a »Nyugat« képviselte irányzat és szellem ellen. Én három szellemi terméket ismerek, mely a keresztény irányzatot méltóképpen kifejezésre hozta, ú.[gy]m.[int] a Te Három Nemzedékedet, Tormay Cécile Bujdosó Könyvét és azután – persze utánatok tisztos távolban – Horvát [helyesen: Horváth, U. G.] János Aranytól Adyig című füzetét. Ha nem is értetek talán mindenben egyet, egy irányt képviseltek s nevetek egyben program lenne. Mit szólnál hozzá, vállalkoznál belső munkatársásra, ha a havi folyóiratot létrehozom?»⁷

Klebsbergnek vélhetően igaza volt abban, hogy a művelt középosztályt a fenti három mű erősen befolyásolta, s ezért ezek szerzőit gondolta fontosnak megnyerni Tormayval közös vállalkozásához. Horváth János segítségével végül Szekfűt is sikeresen vonta be az akcióba. Ugyanakkor nem szabad megfeledkezni róla, milyen komoly hatást gyakorolt ekkoriban a konzervatív értelmiségre Bangha Béla Magyarország újjáépítése és a kereszténység, illetve – s erről már gyakrabban meg szoktak emlékezni – Szabó Dezső még Tanácsköztársaság idején megjelent Elsodort falu című kultusz- és irányregénye. S ennek kapcsán jegyzem meg, hogy a Bujdosó könyv sem pusztán a múltnak állított emléket, hanem természetesen a jelennek is szólt. Klebsberg pedig hasonlóan igyekezett a múlt faggatásának segítségével saját korának is üzeni. Akár gazdag publicisztikai munkásságában – amelyben rendszeresen hozott mondandója alátámasztására példákat a történelemből –, akár a Magyar Történelmi Társulat elnökeként a magyar történettudományt újjászervezve, a Trianonhoz vezető út 18. századtól történő vizsgálatát hatásos és sikeres programmá alakítva. S talán nem véletlen az sem, hogy a Bécsi Magyar Történelmi Intézetet létrehozva annak első ösztöndíjasainak éppen azokat jelölte, akik aztán a Napkeletnek is aktív munkatársai lettek: Mályusz Elemért és Hajnal

Istvánt, egyébként a két világháború közötti – és részben az azutáni – magyar történetírás jeles képviselőit. A történettudomány a Trianon múltbéli okait kutató igyekezet mellett éppen Klebelsberg nagy ívű elképzelései alapján vált kulcstudománnyá a húszas évek első felében, amikor a Klebelsberg képviselte reformkonzervatív kurzus törekvései a múlt birtokbavételéről és újraértelmezéséről is szóltak. E tekintetben szinte magától értetődőnek tűnik, hogy a történelmi regényeknek milyen reneszánszát hozták az 1920-as és 1930-as évek.

Tormaynak és Klebelsbergnek egyaránt lényeges volt a történelmi tudat – mint mindenki más esetében is: saját értelmezésük szerinti – erősítése, s így aztán a Napkeletben is sorra jelentek meg történeti tárgyú esszék és tanulmányok. A Napkelet könyvtárában pedig olyan munkák, mint Szekfűtől a Történetpolitikai tanulmányok (1924), illetve, immár a magyar középkorra visszatekintve a Bartoniek Emma által Burgio pápai követ jelentéseiből összeállított és fordított kiváló kötet, a Mohács Magyarország (1926); illetve a Gesta Hungarorum, Magyar Anonymus címmel Pais Dezső tolmácsolásában, bevezetésével és jegyzeteivel (1926) vagy éppen a Szent István, Szent Imre és Szent Gellért legendáit Tormay Cécile nagyszerű átültetésében közlő Kis magyar legendárium és Szent István király intelmei (1930).

Mindez persze szorosan összefüggött az akkoriban a történelem iránt még komolyan érdeklődő és az első világháború idején jelentősen elszegényedett középrétegek újbóli felemelésének elképzeléseivel. Ehhez nagyban hozzájárult, hogy az egykori biztos megélhetési alapjáról lecsúszott értelmiség aránya – részben az utódállamokból Magyarországra áttelepült, főként állami közalkalmazottak családtagokkal együtt mintegy 400 000-es tömege miatt – jelentősen nőtt Magyarországon. Az „úri középosztály” gazdasági erősítését ezért Klebelsberg elsőrendű feladatának tekintette, és akár a gyermekeik részére biztosított tanulmányi kedvezményekkel is igyekezett biztosítani (1927: XIV. tc.) – nyilvánvalóan a rendszer legitimációjának növelése érdekében is. Ezt a középosztályt pedig minél műveltebbé,

a „keresztény-nemzeti” és a reformkonzervatív ideológia szilárd bázisává kívánta tenni. Szándéka ebben találkozott Tormay Cécile hasonló céljaival.

Így született meg a Napkelet. Alapítása 1921-ben merült föl először, az ötletadó gazdák – mint az Klebelsberg már idézett, 1921. júliusi leveléből is kiderül – Zichy Rafaelné (Tormay talán legjobb barát-nője) és Klebelsberg Kuno voltak, a háttérből vélhetően Bethlen István is támogatta az elképzelést. Már ez év nyarán tárgyaltak róla, hogy a folyóirat kiadója egy eleve erre létrehozott szervezet, a Magyar Irodalmi Társaság legyen. Tormay főszerkesztőnek jelölése is kézenfekvőnek tűnt, hiszen ezáltal joggal volt várható, hogy a MANSz energikus vezetőjeként számos olvasót és terjesztőt tud megnyerni a részben a közönség elvárásaihoz és ízléséhez igazodó, részben azt alakítani, magasabb szintre emelni igyekvő lap előfizetésére és propagálására. Annál is inkább, mivel Klebelsberg is tett már gesztusokat a MANSz felé. A szervezet 1920. évi almanachjában ugyanis arról értekezett, hogy a nők megváltozott helyzete következtében egyre többen tanulnak közülük tovább közép- vagy felsőfokon, illetve mennek kereső pályára s válnak választópolgárokká. Ezért javasolta, hogy a szövetség hívjon össze egy országos nőkongresszust, amely aztán a nemzetgyűlés elé terjeszthetné ajánlásait. 1922 januárjában Klebelsberg belügyminiszterként a MANSz finanszírozása érdekében is közbenjárt Bethlen István miniszterelnöknél, akit figyelmeztetett: választási röplapjaik nyomtatására 50 000 koronát ígértek nekik.⁸

Pauler Ákos naplója és a későbbi emlékezések szerint a Napkelettel kapcsolatos, mindent eldöntő megbeszélések 1921. augusztus 2–5. között folytak a sárszentmihályi Zichy-kastélyban, Tormay, Zichy Rafaelné, Pauler és Klebelsberg részvételével.⁹ A szervezés mégis csak a következő nyáron vett újabb lendületet, amikor már Tormay is teljes erőbedobással küzdött a lap létesítéséért. Valószínűleg mindnyájan egyetértettek abban, amit Klebelsberg 1922. szeptember 2-án Zichy-nének írt: „Alap gondolatom az, hogy a mai nemzedéknek jobban meg kell állnia a helyét, mint a mohácsi vész utáni generációnak, melyet

szörnyű felelősség súlya terhel. Akkor annak kezén elkallódott a renaissance műveltség, melyet a Hunyadiak nálunk meghonosítottak. A mi kezünkön nem szabad annak a magyar műveltségnek elsatnyulnia, melyet a XIX. nagy magyar tehetségei hagytak mireánk.”¹⁰

A lap programjának támogatására a katolikus és a református egyház legnépszerűbb képviselői közül Prohászka Ottokárt és Ravasz Lászlót is sikerült megnyerni, akárcsak A száműzött Rákóczi című munkája körül kialakult példátlan sajtópolémia és politikai–szakmai vita, illetve a rendkívüli hatású történetpolitikai nagyesszé, a Három nemzedék révén ismertté vált történészt, Szekfű Gyulát. Szinte magától értetődő volt, hogy a Napkelet indítását a Tormay vezette, mind erősebbé és befolyásosabbá váló társadalmi szervezet a MANSz is örömmel üdvözölte, Klebelsberg pedig anyagilag és erkölcsileg is – a tankerületi felügyelőket finoman, ám félre nehezen érthetően figyelmeztetve a folyóirat fontosságára – segítette. „Hálásan köszönöm – írta 1922. november 6-án Tormay Ady Lajos tankerületi királyi főigazgatónak – október hó 5-én 1129 szám alatt kelt nagybecsű iratát, melyben szíves volt a tankerületébe tartozó városokban a »Napkelet« propagálására megbízottakat ajánlani és kilátásba helyezni azt is, hogy egyes intézetek meglátogatása alkalmával személyesen is felhívja a tanártestületek figyelmét irodalmi vállalkozásunkra.” Ady Lajos ezt a saját szakállára nem tehette volna, bizonyos, hogy a miniszter tudtával – valószínűleg az ő kérésére – buzdított a folyóirat fontosságára.¹¹ 1940-ben Schöpflin Aladár is megjegyezte: „Magam is láttam annak idején a kultuszminiszter egy köriratát, amelyben felhívta a címzetteket a Nyugat irányzata ellen indult folyóirat pártolására.”¹²

Horváth János Szekfű Gyulát már 1922 júliusában arról tudósította: „Klebelsberg-féle folyóirat újévre megjelenik. (Havonként egyszer.) Szerkeszti Tormay Cécile. Én afféle bennfentes leszek, de úgy látom, hogy ha akarom, lényegesen beleszólhatok. Beosztás: szépirodalom (regény, vers, novella); esszé (tőled is); krit. tájékoztató (könyvek, jelenségek, belhon és külhon). A szerkesztő neve is mutatja, hogy törzsközönség a MANSz. Tehát figyelemmel kell lenni vidéki magyar úri

nőkre; másfelől egy, többnyire csak képzeletbeli, kitűnő műveltségű, nagyigényű, európai magyar publikumra. S igyekezni kell a MANSzot erre a képzeletbeli színvonalra emelni. 'Közönségnevelés.'¹³

Az első, 1923-as szám élén Tormay programadó írása állt, Séta a szentmihályi parkban címmel, amely a másfél évvel azelőtti sárszentmihályi találkozóra utalt vissza. Ebben négy személyiség: az Író (Tormay), a Historikus (Klebensberg), a Philosophus (Pauler Ákos) és a Kert Asszonya (Zichy Rafaelné) beszélgetésével jellemezte Magyarország korabeli kulturális helyzetét. Az előző korszakot a séta résztvevői – Szekfűhöz hasonlóan – olyan hanyatlástörténetként értelmezték, melynek során „a magyar politika elszakadt a nemzet nagy érdekeitől, a tudomány és az irodalom pedig eltávolodott a nemzet lélekétől” (a Kert Asszonya / Zichyné szavai), vagy ahogy a Historikus (Klebensberg), az imént idézett, Zichynének szóló 1922-es leveléhez hasonlóan kifejtette: „A régi nagy tradíciók lassanként minden térén elapadtak. Az irodalomban nem volt folytatása Aranyinak és Madáchnak, az államtudományban Eötvösnek, a történelemben Szalay Lászlónak, szellemi életünkben fajunk szinte gazdátlan tért hagyott, magunkra vessünk, ha a gazdátlan térben az idegen szellem szinte ellenállás nélkül terjeszkedhetett. [...] A budapesti irodalom pedig jóformán csak két hangon beszélt, [...] a pénz és az erotika hangján. [...] Állítsanak a nemzet elé új nemes ideálokat, teremtsenek egészséges közszellemet.”

A „Historikustól” emellett is több olyan gondolatot olvashatunk Tormay tolmácsolásában, amelyeket Klebensberg későbbi – kormánytagsága ellenére elsősorban az ellenzéki Pesti Naplóban megjelentetett – cikkeiben és felszólalásaiban gyakran hangoztatott. Mindez pedig azt bizonyítja, hogy Tormay lényegében hitelesen adta vissza Klebensberg 1921-es szavait, melyek lényege az állandó megújulásra való biztatás volt, és maradt is aztán egészen Klebensberg haláláig: „Illúzió volt – idézi a „Historikust” Tormay –, [...] mikor a proletárdiktatúra bukása után sokan azt hitték, hogy lelki előkészítés nélkül a politika újjászületése előtt állunk. Csak a vak nem látja, hogy ott

folytatjuk, ahol 1918-ban az összeomlásokor abbahagytuk, talán csak a színvonal lett még alacsonyabb. Csupán a nemzeti lélek megújítása hozhatja meg a változást.”

Ezen gondolatból és a többi hozzászólásból született meg a „séta” során a Kert Asszonya által kimondott végkövetkeztetés, miszerint a nemzeti szellemű értelmiségieket a közös cél érdekében össze kell fogni: „Igaz, hogy csak négyen vagyunk, de itt vagyunk és ki tudja, hányan vannak még együtt négyen-négyen, akikről nem tudunk, akik nem tudnak rólunk és mégis ugyanazt akarják, amit mi. Hívjuk össze őket, a szétszórtakat, a magányosokat, az igazakat, a fiatalokat, azokat, akiknek nincs hol megszólalniuk.

-És adjunk nekik hajlékuk egy folyóiratot...”¹⁴

Az eddigiekből is világos, hogy Klebelsberg döntő szerepet játszott a Napkelet létrehozásában és Tormay Cécile főszerkesztővé jelölésében. Néhány írását is közölte a lap, Kölcsey és Tisza István emlékezetéről, illetve A népek szellemi együttműködéséről. Az utóbbi a Klebelsberg 1927. márciusi római látogatásakor, díszdoktori oklevelének átvételekor mondott beszédének a szövege, amely Olaszországgal kapcsolatos kulturális diplomáciai elképzeléseit összegezte. A római vizit azonban azért is fontos eseménynek minősült, mivel 1919 óta ez volt egy magyar kormánytag első hivatalos külföldi útja – ami a magyar diplomácia addigi szinte teljes elzártságát mutatja –, egyben pedig előkészítette Bethlen István miniszterelnök ez év áprilisi látogatását, amelynek eredményeként Magyarország kitorhetett az addigi – jórészt a Kisantant sikeres törekvései miatti – karanténból.¹⁵

Klebelsberg mellett egyébként Tormay is aktív résztvevője volt a magyar kulturális diplomáciának. Korábban íróként, 1920 után már elsősorban a MANSz elnökeként. Gragger Róbert, Berlinben a magyar kultúra és tudomány kedvelt közvetítője, minden idők talán legjelesebb kultúrdiplomátája emiatt kérte például Klebelsberg egyik legbensőbb munkatársát, a kiváló közigazgatástudományi szakembert – aki ekkoriban a kultuszminisztériumban a külföldi kulturális kapcsolatokért is felelt –, hogy a porosz társmínisztérium egyik veze-

tőjének, Werner Richternek a budapesti látogatásakor Tormay „karolja fel” Richter feleségét. Hiszen (s ez is mutatja, mennyire bízott Tormay képességeiben Gragger): „Egész életükre megnyerhetjük a kettőt a magyar ügynek, pedig még fiatalok, másrészt hiúságuk folytán hamar kiábrándulhatnak belőlünk, ha nem egészen jól sikerül fogadtatásuk. Cigányzene stb. jó lesz nekik, tánc, muri stb.”¹⁶

Tormay, nyilván régi olasz kapcsolatai miatt az 1920-ban alakult Korvin Mátyás Magyar–Olasz Tudományos, Irodalmi, Művészeti és Társadalmi Egyesület 1920. május 2-i alakulásában is szerepet játszott, s a fiumei Delta című, 1923–24-ben Antonio Widmar (Widmar Antal) szerkesztésében megjelent folyóirat is közölte írásait.¹⁷ A kulturális diplomácia tekintetében legfontosabb pozícióját azonban már Klebelsberg halála után töltötte be, amikor 1935 májusában – a Madame Curie (Maria Skłodowska-Curie) halálával megüresedett helyet választás útján elnyerve – a 1922-ben alapított Szellemi Együttműködés Nemzetközi Bizottsága (Commission Internationale de Coopération Intellectuelle – az UNESCO elődje) 15 fős testületének tagja lett, ott is eredményesen képviselve a magyar érdekeket.¹⁸

A Napkeletre visszatérve: Klebelsberg a legszorosabban 1928-ban kötődött az általa is támogatott folyóirathoz. Ennek legfőbb oka az volt, hogy az esztendő legelején, január 1-jén tette közzé a Pesti Naplóban A magyar neonacionalizmusról szóló cikkét, amelyet még számos e gondolatkörhöz kapcsolódó, többnyire szintén a Pesti Naplóban megjelent írása követett. Ezeket – más beszédeit is összegyűjtve – ugyancsak 1928-ban, Neonacionalizmus címmel, önálló kötetben közölte.¹⁹ A neonacionalizmus Klebelsberg szóalkotása volt, s szervezen kapcsolódott az általa már korábban sokszor hangoztatott kultúrfölény elképzeléshez.

Az utóbbi kifejezést már a 19. század végén is használták a magyar politikusok, például a századforduló kultuszminisztere, Wlassics Gyula is. Ő még elsősorban a magyarságnak a Kárpát-medencében élő többi nemzetiségnél – a németeket kivéve egyébként valóban – sokkal kedvezőbb kulturális mutatóit értette ezalatt, illetve azt, hogy a magyar

állam összetartó ereje a többivel szemben elsőbbséget élvező magyar kultúra. Wlassics és mások ezzel is a nagyhatalmi álmokat és a magyarosítást igazolták. Klebelsberg azonban már részben megváltoztatott formában alkalmazta a fogalmat. Nem másokat lenézve beszélt róla, éppen ellenkezőleg: a környező népek kulturális erőfeszítéseit megértette, sőt, azokat példának hozta föl. A szociáldarwinizmus akkoriban népszerű elveit követve ugyanis ő is – nem minden alap nélkül – hitte és vallotta, hogy a népek versengenek egymással, és ennek a küzdelemnek a kultúra és a tudomány az egyik legfontosabb színtere. „A világtörténetem végzetes útján négy gépkocsi robog – mondotta 1928 májusában a képviselőházban. – Az első gépkocsi kénytelen gyorsítani, mert a másik három már nyomában van már harsonajelt ad, jelezve, hogy kerülni akar. Erre a másik három gépkocsira az van írva: Románia Szerbia és Csehország. (Mozgás.) Arra a kocsira pedig, amely még elől jár, de gyorsítani kénytelen, az van írva: Magyarország: Kérdem; t. Ház, akadhat-e jó hazafi, aki vállalja a felelősséget azért; hogy ez a három másik kocsis a világtörténelem végzetes országútján mellettünk elrobogjon és minket elhagyjon, porfelhőbe borítva bennünket. (Úgy van! Taps a jobb- és a baloldalon.) Ha ezt akarják, igen t. uraim, ehhez más kocsivezetőt keressenek, (Élénk éljenzés és taps a jobb- és a baloldalon.) mert én egy kultúrpolitikai Nagymajténynak, Világosnak fegyverlerakó közoktatásügyi minisztere sohasem leszek. (Élénk éljenzés és taps a jobboldalon és a középén.) Én nem hozhatnám fel a magam védelmére Trianont. A politikai Trianonba be[le] kellett mennünk, de a kultúrpolitikai fegyverletétel önkéntes lenne.”²⁰ Ebben az értelemben pedig a kultúrfőlény-elképzelés ma is mindenben vállalható, sőt, megkockáztatom: követendő gondolat.

A kultúrfőlény-elmélet nyomán születtek meg a külföldi magyar intézetek, a tehetséges magyar fiatalok külföldi posztgraduális tanulmányait – ezzel pedig az elitképzést – lehetővé tévő állami ösztöndíjak, de ennek jegyében indult a páratlan eredményeket hozó népiskola-építési program is. 1926 és 1930 között 5000 népiskolai tanterem és tanítói lakás épült az országban állami segítséggel; több mint amennyi

a dualizmus 50 esztendejében egy háromszor akkora országban... Klebelsberg alapgondolata volt ugyanis, hogy egy magasabb műveltségi szinten álló ország sokkal nagyobb gazdasági teljesítményre képes, ráadásul politikai szempontból is sokkal érettebb döntéseket hoz, mint az elmaradott, az analfabetizmussal és a megfelelő vezetők hiányával küzdő.

Ezért is kapcsolódott szorosan a neonacionalizmus eszméje a kultúrfölényhez. Klebelsberg ugyanis már a tízes években felismerte, hogy a középosztály és a parasztság elidegenedésének egyik oka a „vagyonmegosztás abnormis jellege”, emellett azonban az is, hogy a tudatos hazafiságot megalapozó nemzeti műveltség nem hatja át a szélesebb paraszti tömegek gondolatvilágát. Népoktatási céljai közül így az alsóbb társadalmi rétegek művelődési szintjének emelése és nemzeti tudatának erősítése, az ország sikeressége szempontjából pedig a világszínvonalon álló értelmiségi elit fölnevelése vált számára döntővé. Bár kultúrpolitikai elképzelései részbeni megvalósítása érdekében a birtokviszonyok megváltoztatására irányuló szándékát nem adta föl, de – kompromisszumot kötve a kormánypárt földosztással szembeni politikai álláspontjával – a jövő feladatai között tartotta számon.²¹

E kompromisszum következménye volt a kultúrfölény-elveket folytató és kiegészítő neonacionalizmus gondolata is. Tagadhatatlan, hogy Klebelsberg számára részben Mussolini Olaszországa volt a példa. A húszas években, sok nyugat-európai politikushoz hasonlóan ő is csodálta a Ducét, legfőképpen azt, hogy erős akaratával egy egész nemzet mentalitását igyekezett – akkoriban még látszólag sikeresen – átalakítani. Az olasz vezért egyébként a magyar reformkonzervatív irányzat az egyik példaképének tekintette, válogatott beszédei a Napkelet könyvtárában is megjelentek.

Klebelsberg a neonacionalizmust először említő, 1928. január 1-jei programadó cikkének állításait a későbbiekben számtalanszor megismételte és variálta – mint ahogy egyes elemeit már korábban is hangoztatta: „Mert mi volt az elmúlt négy évszázadban a magyar

nacionalizmus tartalma? – tette fel a kérdést. – Elsősorban küzdelem az osztrák centralizáló és germanizáló törekvésekkel szemben. Ez tárgytalanná vált, miután elszakadtunk Ausztriától. Másodsorban harc volt a magyar nacionalizmus a magyar állameszmének beleplántálásáért azoknak a népeknek lelkébe, amelyek hazánk területén éppen azon idő alatt szaporodtak el, midőn a török és a német egyaránt pusztította a magyart. Ez a törekvés is tárgytalanná vált annak következtében, hogy a trianoni béke elszakította tőlünk nemzetiségeinket. A magyar nacionalizmus ekként elvesztette legfőbb tartalmát és így a régi érzés elé új célokat kell állítani. [...] Így a magyar neonacionalizmus csak két más céljáról szólhatok: műveit és jómódú nemzet akarunk lenni, szóval, fajsúlyosabb, mint a bennünket környező népek. [...] Nem akarunk mindig féllárnyékban ülni, nem akarunk mindig nyomorogni és nélkülözni, pusztulni és tengődni, hanem az erkölcs és a tudás hatalmával meg akarjuk hatványozni a magyar munka termékenységét és ennek a termékeny munkának révén módosabbak, e révén függetlenebbek és mindenekfelett öntudatosabban magyarok akarunk lenni. Ez a magyar neonacionalizmus egészséges célja.”²² Egy héttel később pedig így érvelt: „Az ellen a veszedelem ellen kell küzdeni, hogy az állam keretén belül a csoportosulás ne akként történjék, hogy a nemzeti gondolatot az intelligencia, a nemzetköziséget a fizikai munkásság képviseli, mert ez a társadalom kettészakadását és a nemzetek felbomlását jelentené. [...] Kötelességtudó, műveltebb munkásság nélkül nem emelhetjük a nemzeti termelést, a nemzeti termelés emelése és takarékoság nélkül nincs tőkeképződés. Nemzeti tőkeképződés nélkül nyomorogni fogunk és azoknak a külföldi nemzeteknek maradunk rabszolgái, amelyek nekünk időnként kisebb-nagyobb kölcsönüket adnak. A magyar nacionalizmusnak minden téren meg kell hogy legyen a maga speciális programja. Ez a program a kultúrpolitikában nem lehet más, mint: a nemzeti termelés élére európai nívón álló vezetők ezreit, a nemzeti termelés szolgálatába pedig magas erkölcsi és értelmi kultúrával bíró tömegek millióit állítani.”²³

Klebelsberg idézett gondolatai komoly visszhangot és vitát váltottak ki. Berzeviczy Albert, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke például a Budapesti Szemlében bírálta Klebelsbergét, jórészt azért, mert szerinte a neonacionalizmussal a dualizmus örökségét tagadta meg. Ugyanakkor a népszerű író, Surányi Miklós a Napkeletben már január 15-én üdvözölte az új fogalmat: „[...] ez a jelszó a Klebelsbergféle fogalmazásban, az anyagi és szellemi többtermelés gondolatával az új Magyarország legtermékenyebb és legáldásosabb jelszava lehet nemcsak azért, mert tartalmas és mély, nemcsak mert megnyugtató és a nemzet minden igaz fia számára biztosítja az együttműködést, hanem mert optimista és lelkesítő is.”²⁴ A további disputát szorgalmazva Klebelsberg végül nyílt levélben fordult Tormay Cécile-hez a Napkelet február eleji számában, és arra kérte a főszerkesztőt, hogy szólaltassa meg a „folyóirat oly nagyszámú, kiváló tehetségű és oly sokirányú írógárdáját arra nézve, hogy a neonacionalizmusnak mik legyenek a céljai a szépirodalomban, továbbá a művészetek és tudományok egyes ágaiban. [...] A neonacionalizmus végeredményben politikai mozgalom lesz, de egészséges szellemének, irányának előkészítése elsősorban az irodalom feladata.”²⁵

Tormay válaszában kijelentette, hogy a Napkelettel a nemzeti szellemet „eddig társadalmi szervezkedés útján törekedtünk a magyar életbe belevinni, ennek az életnek a művészet és tudás energiáival szabjon irányt.

A neonacionalizmus e cél mellé új célokat tűz ki. Az általános nemzeti művelődésben a minden néprétegre kiterjedő nemzeti vagyonosodásban és nemzeti szociális érzék megerősítésében látja az új eszmeáramlat feltételeit. A levél felveti a kérdést:

Hogyan?

Feleljenek munkatársaink. A Napkelet kaput tár.”²⁶

A felszólítás elérte a célját, hiszen 1928 augusztusáig Klebelsbergen és Surányin kívül tizenötön szóltak hozzá a neonacionalizmushoz kapcsolódó vitához. Mátrai Rudolf, a székesfehérvári cisztercita főgimnázium – Klebelsberg egykori alma matere – főigazgatója, az ország-

gyűlés felsőházának tagja azt fejtegette, hogy a neonacionalizmus „nem a porba sújtottság bús elégiája, hanem az alkotó munka himnusz”, s hatása majd igazán akkor jelentkezik, amikor a magyar állami ösztöndíjjal külföldön továbbtanuló fiatal tehetségek munkája már „gyümölcsöt hoz”. Hiszen – s ebből is látszik, hogy Mátrai helyesen észlelte, hogy a neonacionalizmus szervesen kapcsolódik Klebelsberg középosztályt erősítő szándékaihoz és kultúrfölny-elméletéhez – „a neonacionalizmusnak leghatalmasabb pillére, letéteményese az intelligens középosztály. A magyarság ereje a földben gyökerezik, de európai értelemben vett boldogulása attól függ, hogy milyen politikusai, orvosai, ügyvédjei, bírái, tanárai, mérnökei, papjai, tanítói lesznek a magyar népnek. [...] Új hősor előtt állunk. Ennek a kornak a katonái a kiművelt lelkű, dolgozó magyarok, vezérkara pedig az európai műveltségű magyarok közül kerül ki.”²⁷

Mályusz Elemér, a kiváló történész – akinek A vörös emigráció című, a Tanácsköztársaság történetét és az abban szerepet vállaltak utóéletét bemutató tanulmányosorozata (amelyet sokan a Bujdosó könyv párjának tekintenek) a Napkelet 1931. évfolyamában jelent meg – az értelmiség és a neonacionalizmus viszonyát boncolta. Véleménye szerint a magyar társadalom az első világháború után sokkal nacionalistább beállítottságú lett, mint előtte volt. Egy új, a liberálisdemokrata tanokból való kiábrándulást tükröző szellemi áramlat hódított teret, amelyet Mályusz neoromanticizmusnak nevezett el. Ez az értelmiségre hatott a legerősebben, mivel „ez az a réteg, amely egy idegen tényezőnek, a zsidóságnak a társadalmi fejlődésbe való betolódásával a világháború előtt nem erősödhetett meg és nem nyerte el azt a vezető szerepet, amely megillette őt.” A neoromanticizmus nemzeti érzését joggal nevezhetjük neonacionalizmusnak is – állította Mályusz –, éppen azért, hogy megkülönböztessük, ahogy ezt Klebelsberg is tette, az előző korszak nacionalizmusától. „Az új államférfiaknak – fűzte mindehhez – a polgárságot, az értelmiséget kell a nemzeti organizmus gerincévé tenni.” Ezért is dicsérte Klebelsberg politikáját, melynek „segítségével ez az értelmiség feljuthat arra

a kulturális magaslatra, amelyen mint a társadalom vezetőrétegének kell lennie.” Ennek érdekében viszont, zárta a mondandóját Mályusz: „Szakítani kell tehát minden olyan adópolitikával, amely akár nagybirtokos-, akár bankárérdekeknek kedvez és meg kell változtatni a liberális érának polgárelenes közgazdasági szabályait s kereskedelmi törvényeit. Minden intézkedés központja az értelmiség legyen, mert a megújulás csak ennek köréből indulhat ki. [...] Sietnie kell munkájával a polgárságnak, hogy elvégezze feladatát azon idő alatt, amíg a vezető szerepet elodázhatatlanul át kell majd egykor adnia – a meginduló új fejlődés eredményeképpen – az ipari és földműves munkásságnak. Ez a feladat az említett két rétegnek előkészítése a majdani uralomra, azoknak nemzeti és vallási szellemben való nevelése.”²⁸

A neves klasszika-filológus – Klebelsberg későbbi, még ma is alapműnek számító életrajzának szerzője – Huszti József is megszólalt. Klebelsberg programját Széchenyi szellemében alkotott kultúrpolitikaként méltatta, hangoztatva: először e terület „szánta rá magát tudatosan arra, hogy a nemzet életösztönének szavára hallgatva az ezeréves Magyarországnak számunkra meghagyott csonka darabján átmenetileg is teljes nemzeti életünkhöz méltó, életerőnket töretlenül konzerváló, az egész magyarság szükségleteit szemmel tartó kulturális életet teremt. [...] Vajha a nemzeti élet egyéb fontos területein is mentől előbb ott lehetnénk, ahol ma kultúrpolitikánk programban és tettekben tart!” Ennek kapcsán hívta fel a figyelmet a főiskolák fontosságára, hiszen – érvelt Mályuszhoz hasonlóan – ezek „feladata lesz a legnagyobb politikai kincset jelentő egységesen nemzeti alapon álló intelligencia kiválasztása és e jövőt formáló hit megszilárdítása. [...] Mély, szintén Széchenyi szellemét lehelő gondolata Klebelsberg grófnak, hogy a nacionalizmusban való hit nem szorítkozhatik csak az intelligenciára [...]. [...] De az egész nemzetet a döntő pillanatokban nagy célok felé magával sodorni s a munka hosszú hétköznapijaira is egységbe forrasztani csak egységes lelkű és e célokban tántoríthatatlanul, ösztönszerűen hívó vezetőréteg tudja majd.”²⁹

Hajnal István, a jeles történész, mint már szó volt róla, Klebelsberg első 1919 utáni alkotásának – amelyet még a Magyar Történeti Társulat elnökeként hozott létre –, a Bécsi Magyar Történeti Intézetnek Mályusz Elemérrel együtt volt az első ösztöndíjasa 1920 októberében. Napkeletbéli cikkében helyesen hangsúlyozta, hogy Klebelsberg eleven kapcsolatot ápol a múlttal – tudjuk, hogy kedvenc foglalatossága történeti munkák olvasása volt –, s „amikor a régiekre visszatéknél s korszakot akar lezárni, hogy új kezdődjék, alapjában véve történelmi tanulságok vezetnek. [...] Nevelő hatást, nemzeti önismeretet, a közönséggel szemben való felelősségérzet ébredését, igaz értékek felfedezését és fejlesztését várja a múlt szemléletétől. [...] Iskolák állítása, az oktatás reformja egyrészt; másrészt pedig a történettudományok lelkes pártolása. Ez utóbbi program egy évtized munkája, máris oly fellendülést hozott, amelyhez hasonlóra az utolsó emberöltőkben aligha találunk.”³⁰

Egy másik historikus, a Szekfű Gyula baráti köréhez tartozó Török Pál összegzése szerint a neonacionalizmusnak „két pillére van: egyik az, hogy államot csak nacionális alapon lehet szervezni; másik az, hogy a nemzetek haladásának vonalát tudatos agitációval irányítani lehet. A két pillér ereje kifogástalan.”³¹ Ugyanebben a számban Dóczy Jenő úgy vélte: a neonacionalizmus „mindenekelőtt erőteljes nacionalista iskolapolitika és céltudatos szociál- és gazdaságpolitika lesz. Az ifúság lelkét kell átgyúrni egy idealisztikus, kollektív neveléssel, melynek vezércsillaga a nemzet.” Egyben a gondolat egyik ihletőjére, Mussolinira is utalt, hiszen ő „megmutatta, hogy egy társadalmi atomizmusba süllyedt nép lelkét hogyan lehet egy nagyszabású nacionalista programmal megtermékenyíteni. Nem kell egyéb hozzá, csak újra láthatóvá tenni a nemzetet, hogy higgyenek küldetéses voltában, hogy szeressék és rajongjanak érte.”³²

Németh László szoros kapcsolata a Napkelethez és Tormay Cécilehez napjainkban már közismert.³³ Még Kozma Miklós 1941. decemberi halála kapcsán is megemlékezett Tormayról, megjegyezve: „Zsinka Ferenc, Harsányi Kálmán és Tormay Cécile után, ím, elment

az utolsó, akihez a hála szép érzése fűzött egy nem nagyon becézett magyar író.”³⁴ Németh László 1928 áprilisában szolt hozzá a neonacionalizmus-vitához Új reformkor felé című esszéjével. Ebben – részben Klebelsberghez hasonlóan – a politikai állam korábbi fogalma helyett a kultúrállamé mellett kardokoskodott. „Az ötfelé hasadt országtest fölé győztesen csap ki az új ideál: a magyar faji géniusz, a határokat nem ismerő vitális erő, mely addig tolja ki az ország határait, ameddig magyar láb lépni tud.

Magyarság a magyar állam helyett. Ez az a gondolat, melyen át a magyar író visszahajolhat elbocsátó közösségeihez. Csak a hamupipőkék pártján érdemes lenni s ez a nép a világ hamupipőkéje. Román, szláv és germán népek gyűrűjébe verve s letaszítva régi hatáiról, fél térden várja a halálos csapást. Ezekben a kritikus percekben a magyar író görcsösen keresi népe létjogát. Fölfedezi erői nagy rezervoárját, a föld népét s fölfedezi életerejé dokumentumát, a magyar irodalmat.” Mályusz szavaihoz kapcsolódva hangsúlyozta, hogy a „föld népe” gyermekei a középosztály felé áramolnak, ezért „itt volna a pillanat, amikor a középosztály néppel érző elemei összefogva ezzel a fölfelé özönlő tömeggel, megkísérelhetnék a magyar nép arcát a magyar műveltségben is kidomborítani.” Két fő teendőt határozott meg: 1. „Meg kell teremteni a nép polgárosodó s a középosztály néppel érző elemeiből a magyar tiers etatot”, hogy kiderüljön: „benne él-e annyira a nép a középosztály belőle kiszakadt tagjaiban, hogy azok az ő érdekét a magyar politika főszólamává tudják hangsúlyozni vagy szét kell marcangolódnia a központivá sosem válható érdekek karmai között.” 2. „A magyar külpolitika célja egy lehet: harc a fajok szabadságáért. Ezt a szabadságot csak az államok fölötti állam, a nemzeti törvények fölötti emberi törvény biztosíthatja. [...] Az integer Magyarországnál van egy sokkal szentebb jelszó: az integer magyarság. S ennek egy ellensége van: az imperializmus. [...] A kis nemzetekre óriási feladat vár, nekik kell az emberiséget a nagy nemzetekre ráparancsolniok. Bár haladnánk e kis nemzetek élén.” Végül, némi kétségének is hangot adva zárta sorait: „Neonacionalizmus ez? Nem tudom. De hiszem,

hogy a magyar múlt nagy nacionalistái, a Bethlenek, Rákócziak, Kossuthok is ilyenformán gondolkoznának ma – az ő ó-nacionalizmusukkal.”³⁵

A továbbiakban Prahács Margit, 1926–27-ben a berlini Collegium Hungaricum ösztöndíjasa – ilyen formában a klebelsbergi kultúrpolitika egyik haszonélvezője –, aztán jó három évtizeden át a Zeneakadémia könyvtárának vezetője a Magyar zenekultúráról értekezett, amely szerinte a művészetben „a legnagyobb nemzeti értékünk, mert a legsajátosabb, a legeredetibb. Ősi népdalkincsünk ékes bizonyítéka a magyar nép zenei képességének.” A zenei nevelést az általános nevelés fontos kiegészítőjeként, a zenekultúrát pedig a lelki műveltség leghatásosabb előmozdítójaként határozta meg, és a budapesti tudományegyetemen egy zenetudományi tanszék felállítását is szorgalmazta.³⁶

Ritoók Zsigmond egyetemi magántanár, közkórházi főorvos, az 1919 áprilisában részben antiszemita programmal alapított Magyar Orvosok Nemzeti Egyesületének első elnöke – Tormay Cécile sógora, Cécile testvérének, Máriának a férje – már sikamlósabb területre tévedt. Úgy vélte, a neonacionalizmus feladata a „vérségi öntudat” kifejlesztése lehet. Az ő értelmezésében Klebelsberg szerint, „a magyar nemzetnek (fajnak) bizonyos átalakulásokon kell keresztülmenni, hogy minden magyar a közvetett munkába be legyen állítható.” Ez azonban Ritoók szerint illúzió, hiszen: „Nem nagyon lehet nemzeti (faji!) tulajdonságok megváltoztatásában bízni, annál kevésbé lehet e tekintetben gyors eredményekre számítani. Öröklött tulajdonságok fajban és egyénben állandóak, melyeket bizonyos fokig csak fejleszteni vagy mérsékelni lehet.” Egyben kétségét fejezte ki azzal kapcsolatban is, hogy az „aktív magyar emberek” nevelésének klebelsbergi célja bármiféle újdonságot jelentene, mivel e típus nélkül egyetlenegy állam sem tudna létezni. Viszont „fajtabeli hibát” vélt felfedezni abban, hogy a magyar ember általában passzív, „és így visszavonuló, sőt zárkózott természeténél fogva nehezebben látható meg a handabandázó, követelő, lármás, demagóg, saját érdekében »minden lében kanál« sokkal kisebb csoporttal szemben.” Ezért a neonaciona-

lizmus egyik fő céljának a magyar társadalom meggyőzését tartotta arról, hogy „a közéletben aktív részt venni nemzete iránt való kötelessége.” Emellett a vezetésre való emberek szelektálásának, a demagógia hatásai ellensúlyozásának fontosságát hangoztatta. Utóbbi szempontból nagyra értékelte Klebelsberg politikáját. „Minél műveltebbek a tömegek – jelentette ki –, annál kevésbé fogékonyak a demagógiára, és a kultuszminiszter iskolapolitikája, »a magyar iskola, a magyar templom«, már ezért is rendkívül értékesek a magyar jövő szempontjából, annyival inkább, mert a demagógia azonnal megszűnik, ha megfelelő tömegreakció nélkül maradván nem jövedelmező foglalkozás többé.” Ugyanakkor vitatta, hogy a nemzetiségi kérdés tárgytalanná lett volna, mint ahogy azt is, szükség van-e egyáltalán a neonacionalizmus fogalmára: „Nehéz elzárkózni az elől a kérdés elől, hogy egyáltalán van-e nálunk nacionalizmus? [...]

Nem tudom, új nacionalizmusra vagy inkább újra nacionalizmusra kell-e tanítani a mai magyarokat?”³⁷

Dékány István, a mára méltatlanul elfeledett történetfilozófus, szociológus szintén a Nemzeti eszme renaissance-ának kérdéséhez szólt hozzá. Ritoókkal ellentétben éppen azt üdvözölte, „hogy legújabban a »faj« homályos gondolatát mindinkább felváltja a »nemzet« történelmi kategóriája.” Hóman Bálint 1920-as és Kornis Gyula 1921-es – részben pedig saját, 1919-es – gondolataira rímelve, s a klebelsbergi gyakorlatra, valamint Széchenyinek az arisztokráciát a nemzeti érdekek mentén megszilárdítani igyekvő programjára utalva bizonygatta a kultúrpolitika elsődlegességét: „Mi tehát a legközelebbi feladat? A nemzet kultúröntudatának s arisztokráciájának azonosságát megteremteni; íme kultúrpolitikai feladat ez az első helyen, amely után következnek gazdasági feladatok is. A kultúrpolitika primátusának megállapítása után következő részfeladatok kifejtése már messze vezetne. De megemlíthjük azt, hogy az értéköntudatos, modern kultúrarisztokrácia kell, hogy az új, szociális feladatok terén alkalmazkodóképességben is elől járjon: igaz, ez már nem iránykérdés, hanem szinte technikai, keresztülviteli probléma.”³⁸

Bognár Cecil bencés szerzetes, pszichológus, későbbi szegedi egyetemi tanár azon kesergett, hogy a „magyar nacionalizmusnak nagyon kevés az expanzív ereje”, s a magyar elem „háttérbe szorult már a háború előtt is”. Ugyanakkor figyelmeztetett rá, „hogy mikor idegen nemzetiségről beszélünk, nem a faji leszármazást akarjuk alapul venni.” Hiszen egyetértett Klebelsberggel abban, „»hogy magyarnak tekintsünk ebben az országban mindenkit, aki velünk érzelemben, lelkeségben és nyelvben teljesen és fenntartás nélkül összeolvad.«” S végül ő is Mussolinival példálózott, aki a „fegyelmetlenségre hajló olasz népet csodálatosan rövid idő alatt ránevelte a szigorú fegyelemre, a tervszerű, kitartó munkára.”³⁹ Galamb Sándor, az ismert színházi szakember – Klebelsberg utódának, Hóman Bálintnak egykori gimnáziumi osztálytársa –, a Napkelet rendszeres színikritikai szerzője Színházi kultúránk feladatairól értekezett, ám a neonacionalizmus szempontjából nem mondott semmi érdemlegeset.⁴⁰

Nem így Moravcsik Gyula, a híres bizantinológus, ekkoriban az Eötvös Collegium tanára. Ő azt hangsúlyozta, némileg Németh László gondolatait folytatva, hogy az egyes tudományágaknál „szembeötlő új jelenség” a „nemzeti szempontok érvényesítésének” túlsúlya, és: „Ha Trianon szűkebb határok közé zárta is hazánkat, az összehozott magyarság szellemi feszítőereje csak növekedett, expanzívitása csak fokozódott. [...] A tudományos alkotó munka minden ágában a nemzeti szempont domborodik ki.” Ennek kapcsán hívta fel a figyelmet a – Klebelsberg kulturális külpolitikai elképzeléseire is erősen ható, 1926-ban fiatalon elhunyt – Gragger Róbert alkotta hungarológia-fogalom fontosságára, amelynek máig érvényes meghatározását adta. Eszerint az „nem jelent mást, mint a legkülönbözőbb tudományágaknak, melyek közül még a természettudományok sem zárandók ki, szoros szövetkezését mindazon jelenségeknek és történéseknek a kutatására, melyek a magyarság életéből adódnak; oly terület ez tehát, melynek köre az összes szaktudományok körét érinti s amely éppen ezért bizonyos határig mindezek művelését megkívánja és feltételezi.” Moravcsik egyenesen azt állította, hogy a hunga-

rológus a „a neonacionalizmus szülötte”: „A neonacionalizmus tudományos ideálja tehát a hungarológia területének intenzív működésében rejlik.” Ez annyiban igaz is volt, hogy az állami ösztöndíjakkal külföldön tartózkodó magyar bölcsész és társadalomtudós fiatalok többnyire kapcsolattörténeti témákat kutattak, illetve a korszak nagy történeti, néprajzi, földrajzi és művelődéstörténeti szintézisei is több tudományág eredményeinek a felhasználásával, a magyarságot nemzetközi összehasonlításba ágyazva készültek, ha úgy tetszik, interdiszciplináris módszereket alkalmaztak. Moravcsik egyúttal, nyilván saját szakmai érdeklődése miatt is, joggal emelte ki, hogy a magyarság „keleti kapcsolatainak felkutatása és feltárása beláthatatlan fontossággal bír az európai tudomány szempontjából. [...]»Keleten keresem Nyugatot« – legyen a hungarológus jelszava, mert Kelet felé kell indulnunk, hogy tudományos téren elérhessük a Nyugat népeit.” Ezért javasolta egy Magyar Keletkutató Intézet felállítását, melynek központjai az újjáalakítandó – 1917–1918-ban már működött – Konsztantinápolyi Magyar Tudományos Intézet, és („ha egyszer az orosz viszonyok lehetővé teszik”) Moszkva lehetnének.⁴¹

Mariay Ödön író, ekkoriban Klebelsberg alárendeltjeként a kultuszminisztérium művészeti ügyosztályának miniszteri osztálytanácsosa Művészet és neonacionalizmus című tanulmányában bizonygatta, hogy: „A nemzeti felfogás külön érték a művészetben, külön szín, külön árnyalat, mely valami különleges zamatot ad a művészeti alkotásnak, általános értéken túl, akár a tokaji talaj az aranyos, magyar aszúnak.” Az pedig, hogy a magyar szellemi erő „a szűk esztendőkből kevés idő alatt is korszakosan sokat tudott alkotni művészetben és tudományban egyaránt, ezt a saját, örök vitalitásán kívül a magyar kultúra legfőbb öréneke, gróf Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszternek köszönheti. [...] Ma a kultúrpolitika legmagasabb kérdései szorosan összeforrnak nemzetünk létkérdéseivel. Ezért akarja gróf Klebelsberg kultúrfölényünket emelni, hangoztatván, hogy az áldott, termékeny magyar földre munkával és művekkel mélyebben le kell magunkat horgonyoznunk, mint eddig tettük.”⁴² Nem szeretném

Klebelsberg kétségtelen érdemeit kétségbe vonni, ugyanakkor Mariay hízelgése túlzott volt: a korszak valóban rendkívüli kulturális teljesítményei természetesen nem kizárólag Klebelsbergnek voltak köszönhetőek.

A vita egyik összegzője Halász Gábor, a mártírhaltalt nagy-szerű esszéista, a Napkelet állandó szerzője volt. A két világháború közötti időszak antiszemitizmusának árnyaltabb megközelítése felet-több szükséges lenne akkor, amikor néhány történész az egész korszakot a zsidóellenes törvényhozás folyamataként jellemzi vagy Tormay Cécile-t és Hóman Bálintot kizárólag antiszemita beállítottsága alapján ítéli el, irodalmi és tudományos kvalitásaikat figyelembe se véve. Azon túl, hogy mindkettejük antiszemitizmusát a forradalmak – Tormayét már 1918, Hómanét majd csak a Tanácsköztársaság – váltották ki, éppen Halász esete bizonyítja, mennyire más típusú volt ez az antiszemitizmus, mint azt a Holokauszt és a második világháború borzalmas tapasztalatai alapján napjainkban gondolnánk.

Tormay ugyanis számos tehetséget fölkarolt, köztük a már említett Németh László mellett Halász Gábort is. 1927 októberében ezért kérte Hóman Bálintot: „engedje meg, hogy a bölcs vezetése alatt fiatalon felvirágzó öreg Nemzeti Múzeumhoz folyamodó Halász Gábort, a Napkelet igen tehetséges munkatársát, legmelegebb szavammal ajánlhassam nagybecsű figyelmébe. [...] Írásai értékesek, feltétlenül tehetséges és széleskörű tudással rendelkezik. Világnézete azonos a miénkkel.”⁴³ Hóman pedig teljesítette Tormay kérését: Halász Gábor kezdetben díjtalan gyakornokként, majd könyvtárosként dolgozott a Hóman főigazgatósága alatti Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárában.

Halász – mintegy Mályusz Elemér, Huszti József, Dékány István és Moravcsik Gyula korábbi gondolatait folytatva – a következőképpen vélekedett a neonacionalizmusról: „Tágítani kell a nemzeti öntudatot, meg kell szabadulnunk a népi igézettől, bele kell vonnunk a magyarság képletébe az arisztokratikus vonásokat. Jöjjön a szellem-történész, aki méltányolja az európai művelődésben páratlanul álló

jelenséget, hogyan szívódik fel a már halott latin kultúra egy nemzet gondolkodásába, érzületébe, hogyan formálja jellemét, fogalmait, megismertet latin neveltetésünk számos, ma még alig sejtett következményével. Jöjjön a történész, aki a magyarság európai szerepére mutat rá, a nemzetgazdász és bölcsele, aki a nemzetiség helyett újból a nemzet értelmét állítja előtérbe, rehabilitálja történeti arisztokráciánkat, jöjjön a kritikus, aki leszámol az irodalmunkat bénító előítéletekkel és tisztultabb ízlés alapjait fekteti le, jöjjenek az írók, akik ennek jegyében dolgoznak – és a neonacionalizmus megszületett.⁴⁴

A témakör utolsó dolgozatában Dávid Lajos matematikus, debreceni professzor az Exakt tudományok neonacionalizmusáról írt. Felidézte a világhírű vegyész, Justus von Liebig és a szintén nemzetközileg ismert magyar kémikus, Than Károly szóváltását arról, milyen nyelven is érdemes a tudományt művelni. Míg Liebig amellet történelméről, hogy a kis nemzetek tudósainak kizárólag a világnyelveken érdemes ezt tenni, addig Than emlékeztetett rá: bár maga is német anyanyelvű s elég későn tanult meg magyarul, mégis megállapítja, hogy magyar tanulmányai – a szabatoság károsodása nélkül – ötöd, sőt néha negyedrésszel rövidebbek, mint a németek. Azt is aláhúzta, „hogy a különböző nyelvekkel különböző színezetű és irányú gondolkodások járnak. Ez pedig rendkívül fontos [...] az Ismeretlennel való harcunkban.” Ma már senki sem kérdőjelezi meg Than e két állítását, s végül Liebig is, igazi tudóshoz méltóan, elismerte Than igazát.⁴⁵

A neonacionalizmus kapcsán a Napkeletben megjelent írások is bizonyítják, hogy az (új- vagy reform)konzervatív magyar értelmiség többsége, még ha nem is tartotta feltétlenül szerencsésnek a kifejezést, egyetértett Klebelsbergnek a „teremtő, aktív magyarok” nevelésére, és a tömegek jólétét biztosító gazdaság- és szociálpolitikára vonatkozó elképzeléseivel. Egy-egy kivétellel azzal is, ahogy Klebelsberg a faji állásponttal és a turanizmussal is szembehelyezkedett, miként például a neonacionalizmusról írt második cikkében, 1928 január 8-án megállapította: „Ha faji álláspontra helyezkednénk, a tízmillió magyarból igen jelentékeny számot le kellene ütni. Ezzel szemben a politikai

okosság azt kívánja, hogy magyarnak tekintsünk ebben az országban mindenkit, aki velünk érzelemben, lelkeségben és nyelvben teljesen és fenntartás nélkül összeolvad. [Klebensberg utóbbi mondatát Bognár Cecil idézte is a vitában, U. G.] A fajvédelem nem is egészen világos fogalom, mert a fajvédők soraiban legtöbbször Petőfiről és Munkácsyról nem akarnak lemondani, hanem akcióikat kizárólag a zsidóság ellen irányítják. De akkor meg bent vannak a tiszta antiszemitizmusban. Ebben a cikkemben én nem az antiszemitizmusról, hanem a neonacionalizmusról akarok beszélni, mely utóbbinak tartalma pozitív kell hogy legyen. Az antiszemitizmus lényegében pedig negatív politikai elv.⁷⁴⁶

Szinte minden hozzászóló hangsúlyozta és követendőnek vélte Széchenyi Istvánnak a nemzet érzelme- és érdekegyesítésében játszott kiemelkedő szerepét. Mindezzel a Szekfü Három nemzedékében ideállá emelt gróf két világháború közötti kultuszához kapcsolódtak, hiszen ebben az időszakban teljesen megszokottá – szinte már az unalomig ismétlődővé – vált a Széchenyire hivatkozás. E mögött persze a korábitól eltérő történelemszemlélet állt: a függetlenségi hagyományokat, Thököly, Rákóczi és Kossuth tiszteletét a húszas években Szent István és Széchenyi kultusza váltotta föl.

Surányi Miklós Klebensberg Neonacionalizmus című kötetének Napkeletbeli ismertetésében ezért méltán emelte ki: Klebensberg felvetéseivel „csak egyet nem lehet [tenni]: lehetetlen elhallgatni vagy elhallgattatni. Ez az igazi győzelem. Azt hiszem, Klebensberg Kuno gróf, aki nem egy közéleti csatát vívott már meg méltó és méltatlan ellenfelekkel, nagyon büszke lehet erre a győzelemre.”⁷⁴⁷

A Napkeletben Klebensberg Jöjjetek, harmincas évek, illetve Világsátságban című kötetéről is megjelent ugyan recenzió, ezekről azonban már nem folytak érdemi viták. 1932 októberében bekövetkezett halálakor pedig nem a folyóirat főszerkesztője, Tormay Cécile, hanem Klebensberg sógora, Hekler Antal művészettörténész búcsúztatta az egykori minisztert. „Igyekezett iskolapolitikájában a lélekformáló, jellemfejlesztő energiáknak mind nagyobb szerepet juttatni – emléke-

zett Hekler – s a nemzet etikai újjászületése érdekében tartotta szükségesnek új, egészséges közszellem kialakítását, amely munkában lelkes közreműködésével alapított folyóiratunknak vezető szerepet szánt.⁴⁸

A két világháború közötti időszak egyik legnagyobb sajtóvisszhangját kiváltó neonacionalizmus-disputa után Tormay és Klebelsberg újtjai még egyszer, 1930-ban találkoztak, amikor Tormay Cécile az első Corvin-koszorúval kitüntetettek közé került. Nyilván Klebelsberg javaslatára, aki a kitüntetés alapítójaként annak magasabb fokozatát, a Corvin-láncot kapta meg (utóbbit 12-en, előbbit 60-an viselhették egyszerre). Kettejük kapcsolatának még egy érdekes utókönyve volt: az Ideiglenes Nemzeti Kormány 530/1945. M.E. számú rendelete a fasiszta szellemű és szovjetellenes sajtótermékek megsemmisítését írta elő. Az ezekről összeállított jegyzékben Tormay Cécile több műve, A Napkelet Lexikona és Hankiss János Tormay-életrajza mellett – számomra rejtélyes módon – Klebelsberg Kuno Világválságban című munkája is szerepelt. (Ezen az alapon Klebelsberg összes többi kötetét is betilthatták volna.)⁴⁹

Tormay Cécile-ről 1945-től egyáltalán nem vagy csak a teljes elítélés hangján illett beszélni. Klebelsberg kultúrpolitikájáról egy ideig értékelő szavak is elhangozhattak. Munkásságát – és azzal együtt az egész két világháború közötti magyar történettudományt – 1949. évi közgyűlési beszédében a Magyar Történelmi Társulat új elnökszónya, Andics Erzsébet még tőle is szokatlan durvasággal és igazságtalansággal minősítette. Míg azonban Klebelsberg újrafelfedezése már az 1970-es években megkezdődhetett, Tormay esetében ezzel egészen napjainkig kellett várni. Itt lenne végre az ideje, hogy Klebelsberget mindenekelőtt politikai tettei és alkotásai, Tormayt pedig írói-esztétikai értékei alapján ítéljük meg.⁵⁰ Még akkor is, ha Klebelsbergnek is voltak írói, főleg publicista erényei, és Tormay is – gyakran hibás döntéseket hozva – belekeveredett a korabeli politikába. Elsősorban azonban mégiscsak művészként, Klebelsberget pedig miniszterként kellene számon tartanunk.

JEGYZETEK

- ¹ Klebelsberg életéről máig a legjobb összefoglalás: HUSZTI József: *Gróf Klebelsberg Kuno életműve*. Budapest, 1942.; BERTA Annamária: *Klebelsberg Kuno fiatal éveei Székesfehérváron* = Szabadpart, 2007/1–2. http://www.kodolanyi.hu/nevelestortenet/?act=menu_tart&rovat_mod=archiv&eid=35&rid=2&id=270 (letöltve: 2012. október 3.)
- ² HANKISS János: *Tormay Cécile*. Budapest, 1939. 47.
- ³ TORMAY Cécile: *Bujdosó könyv*. Szeged, 2009. 24–25.
- ⁴ Uo. 176–177. o.
- ⁵ A *Bujdosó könyvről* sokan értekeztek az utóbbi időben is, például: BÁNKI Éva: *Lobogó sötétség*. Tormay Cécile: *Bujdosó könyv*. Múltunk, 2008/2. 91–104. ; KOLLARITS Krisztina: „Szereplője lettem a halálos, komor tragédiának” Tormay Cécile Bujdosó könyve. Magyar Napló 2009/3. http://www.tormaycecile.com/tormaycecilrol_ma; BENKŐ Krisztián: Propaganda, dokumentarizmus, esztétikum Tormay Cécile: *Bujdosó könyv*. 2012 <http://www.tormaycecile.com/pdf/benko.pdf>
- ⁶ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Fond 15/1574, Tormay Cécile Hóman Bálintnak, 1928. május 3.
- ⁷ ELTE Egyetemi Könyvtárának Kézirattára, G 628, Klebelsberg Kuno Szekfű Gyulának, 1921. július 23.
- ⁸ Minderről bővebben ld. Kollarits Krisztina 2008-as PhD-dolgozatának (A régi ház és a lerombolt ház. Tormay Cécile kísérlete a konzervatív értékek védelmére) Napkelet indulásáról szóló, a neten közzétett fejezetét: http://www.tormaycecile.com/pdf/PH_Napkelet_fejezet.pdf (letöltve: 2012. szeptember 10.), illetve TÓTH-BARBALICS Veronika: *Konzervatív folyóirat a középosztálynak – A Napkelet történetének vázlatja*. Kommentár, 2010/1. 40–52.
- ⁹ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Pauler Ákos: Napló, Quart. Hung. 2612.
- ¹⁰ Klebelsberg Kuno Zichy Rafaelnéhez, 1922. szeptember 2. = Magyar leveleskönyv I–II. Szerk.: BALOGH József – TÓTH László. Budapest, 2001. II. köt. 501.
- ¹¹ Idézi: TÓTH-BARBALICS Veronika: *A Napkelet megalapítása*. Magyar Könyvszemle, 2004/3. 238–256.
- ¹² SCHÖPFLIN Aladár: *Búcsú a Napkelettől*. Nyugat, 1940/10. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm> (letöltve: 2012. október 3.)
- ¹³ ELTE Egyetemi Könyvtárának Kézirattára, G 628, Horváth János Szekfű Gyulához, 1922. július 9.
- ¹⁴ Napkelet, 1923. 1. sz. 1–5.
- ¹⁵ Klebelsbergől és a korszak kulturális diplomáciájáról bővebben: UJVÁRY Gábor: *A harmincharmadik nemzedék*. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban” Budapest, 2010. 101–347.
- ¹⁶ Humboldt Universitát, Berlin, a Magyar Szeminárium őrzésében-tulajdonában az Ungarisches Institut archívuma, Magyar Intézet iratai, Gragger Róbert levelezése, Gragger Magyary Zoltánnak, 1925. december 30.

- ¹⁷ FRIED Ilona: *A „fiumáner” dallam, Antonio Widmar–Widmar Antal a kultúrában és politikában*. Irodalomtörténeti Közlemények 1999. 5/6. sz. 612–625.
- ¹⁸ BALOGH Jenő: *A Szellemi Együtműködés Magyar Nemzeti Bizottságának működése. = Közigazgatásunk nemzetközi kapcsolatai. A VI. Közigazgatási Továbbképző Tanfolyam előadásai. Közzéteszi dr. vitéz Keresztes-Fischer Ferenc. Szerk.: Mártonffy Károly. Budapest, 1941. 861–866. Ld. még erről Hankiss idézett könyvének *A küldött célhoz ér* című fejezetét.*
- ¹⁹ KLEBELSBERG Kuno: *Neonacionalizmus*. Athenaeum Kiadó, Budapest. 1928.
- ²⁰ Az 1927/1932. évi országgyűlés képviselőházának naplója. 12. kötet. Budapest, 1928. 106. (1928. május 4-én a kultuszárca költségvetési vitájában elmondott beszéd.)
- ²¹ Mindezt és a neonacionalizmus-fogalom kialakulását, sorsát is kiválóan elemzi: KOVÁCS Dávid: *Reformkonzervatív nemzetkonceptió*. Klebelsberg neonacionalizmusa. *Rubicon*, 2012/9–10. 23–27.
- ²² KLEBELSBERG Kuno: *Neonacionalizmus*, i. m. 123–124. és 126.
- ²³ Uo. 131. és 133.
- ²⁴ SURÁNYI Miklós: *Új nacionalizmus*. Napkelet, 1928. 100–106., az idézet: 103.
- ²⁵ Gróf Klebelsberg Kuno levele a Napkelet szerkesztőjéhez. Napkelet, 1928. 213–214.
- ²⁶ Uo. 215.
- ²⁷ MÁTRAI Rudolf: *Neonacionalizmus*. Napkelet, 1928. február 15. 289–91.
- ²⁸ MÁTYÁS Elemér: *Értelmiségünk és a neonacionalizmus. A magyar nacionalizmus és hatása az értelmiségre*. Napkelet, 1928. február 15. 291–95.
- ²⁹ HUSZTI József: *Főiskoláink és a nemzeti eszme*. Napkelet, 1928. március 1. 375–77.
- ³⁰ HAJNAL István: *A múlt a jelen szolgálatában*. Napkelet, 1928. március 1. 377–381.
- ³¹ TÖRÖK Pál: *Neonacionalizmus*. Napkelet, 1928. március 15. 447–448.
- ³² DÓCZY Jenő: *Jegyzetek a nemzetszerelmről*. Napkelet, 1928. március 15. 448–454.
- ³³ FÜZI László: *Németh László levelei Hartmann Jánoshoz*. Forrás, 2001/11. 85–94.; KOLLARITS Krisztina: i. m. (PhD-dolgozat).
- ³⁴ NÉMETH László: *Kozma Miklós. = Uő: Sorskérdések*. Magvető Kiadó, Budapest, 1989.
- ³⁵ NÉMETH László: *Új reformkor felé*. Napkelet, 1928. április 1. 535–539.
- ³⁶ PRAHÁCS Margit: *Magyar zenekultúráról*. Napkelet, 1928. április 1. 539–545.
- ³⁷ RITÓÓK Zsigmond: *Nacionalizmus – neonacionalizmus*. Napkelet, 1928. április 15. 620–623.
- ³⁸ DÉKÁNY István: *Nemzeti eszme renaissanceának kérdéséhez*. Napkelet, 1928. május 1. 685–688. A kultúrpolitika primátusáról: DÉKÁNY István: *A kultúrpolitikai állam eszméjének kialakulása*. Budapest, 1919., http://mtdportal.extra.hu/books/dekany_istvan_a_kulturpolitikai_allam.pdf (letöltve: 2012. október 1.); HÓMAN Bálint: *A nemzeti tudományosság jövője*, Budapesti Szemle 1920., 518–519. köt.; Kornis 1921-ben írt tanulmányai (Kultúrpolitikánk irányelvei és a Kultúrfölényünk kérdése) megjelentek: KORNIS Gyula: *Kultúra és politika*. Tanulmányok, Franklin Társulat, Budapest, 1928.
- ³⁹ BOGNÁR Cecil: *Magyar nacionalizmus*. Napkelet, 1928. május 1. 688–691.
- ⁴⁰ GALAMB Sándor: *Színházi kultúránk feladatai*. Napkelet, 1928. május 15. 770–773.

- ⁴¹ MORAVCSIK Gyula: *Neonacionalizmus – nemzeti tudomány*. Napkelet, 1928. június 1. 850–854.
- ⁴² MARIAY Ödön: *Művészet és neonacionalizmus*. Napkelet, 1928. július 1. 54–59.
- ⁴³ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Fond 15/1574, Tormay Cécile levele Hóman Bálinthoz, 1927. október 15.
- ⁴⁴ HALÁSZ Gábor: *Neonacionalizmus*. Napkelet, 1928. július 15. 150–152.
- ⁴⁵ DÁVID Lajos: *Exakt tudományok neonacionalizmusa*. Napkelet, 1928. augusztus 1. 225–229.
- ⁴⁶ KLEBELSBERG: *Neonacionalizmus*, i. m. 130.
- ⁴⁷ SURÁNYI Miklós: *Neonacionalizmus*. Gróf Klebelsberg Kuno összegyűjtött újságcikkei 1928. 303–308., az idézet: 303.
- ⁴⁸ HEKLER Antal: *Gróf Klebelsberg Kunó*. Napkelet, 1932. 769–772., az idézet: 770.
- ⁴⁹ A tiltott könyvek jegyzékét több internetes oldal is közli, például: <http://www.freepress-freespeech.com/holhome/poncins/tiltottk.htm> (letöltve: 2012. szeptember 20.)
- ⁵⁰ A jobboldali elfogultsággal nehezen vádolható Grendel Lajos pontosan ezt teszi, amikor Tormay Cécile *Emberek a kövek között* című kisregényét a modern magyar irodalom egyik legszebb, legjobb könyvének értékeli: GRENDEL Lajos: *A modern magyar irodalom története*. Magyar líra és epika a 20. században. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2010. 162–164.